

Спеціалізованій вченій раді Д 61.051.07
Державного вищого навчального закладу
Ужгородського національного університету
(88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3)

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора юридичних наук, професора

Косовича Віталія Мирославовича

на дисертаційну роботу Попович Терезії Петрівни на тему:
«Обов'язок як ціннісно-правовий феномен», подану на здобуття
наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності
12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних
і правових учень

Актуальність теми дисертаційної роботи.

Актуальність дослідження обов'язку як ціннісно-правового феномену зумовлена кількома факторами. По-перше, сучасний етап розвитку правової системи характеризується надмірною увагою до феномену прав людини, що призводить до аксіологічного дисбалансу між правами та обов'язками в суспільній свідомості та юридичній практиці. Домінування ліберально-демократичної парадигми, яка акцентує на правах індивіда, часто залишає поза увагою фундаментальне значення обов'язків як необхідної передумови гармонійного функціонування суспільства та забезпечення прав інших осіб. По-друге, глобалізаційні процеси, цифровізація суспільних відносин та нові виклики (пандемії, гібридні загрози, екологічні кризи) актуалізують питання про межі індивідуальної свободи та відповідальність особи перед суспільством, що вимагає переосмислення природи, змісту та значення юридичних обов'язків. По-третє, інтеграція України до європейського правового простору потребує гармонізації розуміння прав та обов'язків з європейськими стандартами, де

обов'язок розглядається не лише як формальна вимога, а як елемент правосвідомості, який ґрунтується на усвідомленні особою значущості певної поведінки та її ціннісній виправданості. По-четверте, в сучасній теорії права спостерігається тенденція до інтегративного розуміння правових феноменів, що передбачає розгляд обов'язку не лише через призму позитивістського (обов'язок як припис норми), а й природно-правового (обов'язок як моральна повинність) та соціологічного (обов'язок як елемент соціальної взаємодії) підходів. Нарешті, відсутність комплексного дисертаційного дослідження обов'язку в його історико-правовому, теоретико-правовому, аксіологічному та морально-етичному вимірах створює прогалину у вітчизняній правовій доктрині, яку покликане заповнити це дослідження.

Попри різні розуміння терміну «право» можемо стверджувати, що право – це система норм, в яких закріплені права і обов'язки суб'єктів права. Українські правники сьогодні активно працюють над вдосконаленням вітчизняного законодавства з метою досягнення відповідності стандартам права Європейського Союзу. На рівні суспільної правосвідомості переважає думка, що процеси імплементації та адаптації пов'язані із розширенням змісту та обсягу прав людини і громадянина. Обов'язки якось «губляться», попри аксіологічний принцип – не може бути прав без обов'язків.

Наведене вказує на назрілу необхідність фундаментального дослідження обов'язку як суспільного та правового феномена, що надає роботі Попович Т. П. актуального та практичного характеру. Обґрунтованим, на нашу думку, є і вивчення обов'язку у призмі аксіології, оскільки людина як основний його носії у державі соціально-демократичної орієнтації та громадянському суспільстві визнається найвищою цінністю.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Визначений у роботі об'єкт і предмет дослідження відповідають ідейному змісту теми. Зокрема, об'єктом дисертаційного дослідження авторка визначає обов'язок як ціннісно-правовий феномен. Предметом дослідження постають

історико-правовий і теоретико-правовий аспекти та методологічна цінність обов'язку як правничого феномену.

Філософсько-теоретичний характер теми отримав належну конкретизацію в окреслених дисертанткою меті та завданнях наукової роботи, що визначило відповідну структуру дисертації та логіку викладу матеріалу. Авторка сформулювала аргументовані й системні висновки, що стали основою для обґрунтування низки нових положень, котрі мають важливе значення для розвитку доктринальних підходів у філософії та теорії права, історії політичних і правових учень.

Джерельною основою роботи слугує значний масив вітчизняних та зарубіжних наукових джерел, юридична практика. Авторка не залишила без уваги і актуальне сьогодні для нас право країн ЄС та рішення Європейського суду з прав людини.

Дисертантка належно проаналізувала, зіставила, виокремила та критично оцінила ключові ідеї і концепції, представлені у роботах інших дослідників. Ґрунтовне вивчення історичного наукового доробку по темі сприяло правильному визначенню пріоритетних напрямів дослідницької діяльності, що в свою чергу забезпечило точність, аргументованість і достовірність висновків, отриманих у межах дослідження.

Комплексний підхід до розкриття основних положень теми забезпечує належний методологічний інструментарій. У роботі поєднані філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Не можна не звернути увагу на використані для на пояснення сутності феномену обов'язку онтологічний, феноменологічний, гносеологічний, аксіологічний, антропологічний, інтегративний, комунікативний, праксеологічний філософсько-правові підходи.

Вдало обрана методологічна база підтверджує самостійність дослідницької роботи, оскільки дозволила розкрити нові аспекти теми, які раніше не отримали належної уваги.

Структура дисертаційної роботи логічно узгоджується з поставленою метою і завданнями дослідження, що забезпечує цілісність та послідовність

викладу матеріалу. Аналізуючи зміст дисертації, можна зробити висновок, що отримані наукові результати є добре обґрунтованими та належним чином аргументованими, що свідчить про їх високу наукову цінність. Крім того, наукова новизна представлених висновків має переконливу доказову базу, що підтверджує її достовірність та значущість у контексті вирішення досліджуваних проблем.

Наукова новизна одержаних результатів. Ознайомившись із дисертаційною роботою «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен», можна виділити низку положень, що містять елементи наукової новизни в теорії та філософії права.

У дисертаційній роботі вперше у філософській та теоретичній доктрині права визначено системні, логічні, хронологічні, історико-філософські і теоретико-правові параметри ціннісного підходу до обґрунтування обов'язку як цінності у праві.

Особистим внеском дисертантки є формулювання ціннісного підходу до розуміння сутності юридичного обов'язку у контексті його зв'язку із моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, що ґрунтуються на суспільному визнанні, через належну поведінку особи, яка згідно з сформованим в неї почуттям повинності відповідально здійснює або утримується від здійснення певних дій.

Визначено правову структуру юридичного обов'язку, яка обумовлює вимоги і стандарти його правового регулювання та застосування із врахуванням: 1) верховенства права; 2) поваги до прав людини; 3) організації держави; 4) чеснот.

Авторка на основі вивчення наукових джерел розкрила зв'язок між мораллю та обов'язком, в якому обов'язок слугує необхідним «інструментом» для моралі з точки зору його здатності забезпечити її конкретну реалізацію в суспільстві, через свідомість певного індивіда; адже обов'язок передбачає собою уявлення про належне.

З'ясовано правові аспекти юридичного обов'язку відповідно до засад верховенства права, поваги до прав людини, людських чеснот, а також обов'язків держави, завдяки чому було обґрунтовано, що юридичний обов'язок на сучасному етапі розвитку повинен відбивати існуючу суспільну практику та реальні суспільні відносини, відображати принцип взаємності, переслідувати за мету досягнення суспільного блага, а також утверджувати повагу до людської гідності.

Заслуговує на підтримку позиція авторки щодо структурних компонентів юридичного обов'язку: 1) поведінка особи, що визначається певними правилами; 2) свідомість особи-адресату обов'язку, в центрі якої оцінка особою існуючих правил; 3) повинність як внутрішня морально-психологічна основа поведінки особи; 4) відповідальний і вільний без зовнішнього тиску вибір індивіда власної поведінки.

Подальшого змістовного наповнення набули: розуміння обов'язку як соціально значущого явища; уявлення про обов'язок, що реалізовується через здійснення правосуддя, зокрема з точки зору вимог високих моральних якостей та компетентності судді; підходи до визначення місця обов'язку через призму зв'язку права і цінностей; історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний і герменевтичний методи дослідження обов'язку; розуміння сутності обов'язків у контексті сучасної західної правової традиції, в якій, попри збереження імперативних вимог, допускається й аспект усвідомлення особою значимості існуючого правила, його моральної або ціннісної виправданості.

Загалом елементи наукової новизни сформульовані доступно, їх кількість та кваліфікаційні ознаки відповідають встановленим вимогам.

Значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання. Дисертаційне дослідження Попович Т. П. є внеском у подальший розвиток теорії і філософії права, історії політико-правових учень. Положення й висновки наукової роботи можуть бути також використані:

- у правотворчій діяльності – для покращення розуміння законодавцем феномену обов’язку як такого, його цінності з метою його подальшого визначення змісту у правових нормах; для вдосконалення законодавства України стосовно формулювання тих чи інших обов’язків;;
- у правозастосовній діяльності – в процесі практичної реалізації положень чинного законодавства України в діяльності судів різних рівнів, зокрема, з метою зміцнення знань про обов’язки, а також посилення правової свідомості учасників судового процесу;
- у навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Теорія права», «Історія правових і політичних учень», «Філософія права», «Конституційне право України» та інших дисциплін, дотичних до висвітлення правових обов’язків; з метою підготовки й розробки курсів, методичних і навчальних посібників, підручників тощо;
- у науково-дослідній діяльності – для подальших теоретичних розробок проблематики правового обов’язку, концептуалізації й проведення досліджень; завдяки динамічності правової теорії та необхідності реагувати на виклики правової дійсності, має місце потреба й надалі розробляти теорію обов’язку;
- у правопросвітницькій роботі – з метою забезпечення правового просвітництва населення, підвищення рівня його правової культури та правової свідомості, що концентруються навколо усвідомлення значимості індивідів у суспільстві діяти виходячи з цінності обов’язку.

Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації в опублікованих працях. Дисертаційне дослідження демонструє високий рівень наукової майстерності, що підтверджується не лише ґрунтовністю виконаної роботи, але і кількісними параметрами її наукового висвітлення. Основні положення та висновки дисертації відображено у 45 наукових працях, з яких – 20 статей у наукових фахових виданнях України, 9 статей у зарубіжних наукових виданнях (3 з яких включені до міжнародних наукометричних баз Web of Science і Scopus), 16 тез доповідей на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях.

Таке представлення результатів наукової роботи є достатнім. Кількість публікацій, обсяг, якість, повнота висвітлення результатів та розкриття змісту дисертації відповідає нормативним вимогам. Зазначені публікації повною мірою висвітлюють основні наукові положення дисертації, забезпечують доступність і зрозумілість її ключових положень. Вважаємо, що дисертація пройшла належну апробацію.

Оцінка змісту та завершеності дисертації. Вступ дисертації містить обґрунтування вибору теми дослідження. У ньому також: характеризується ступінь наукової розробки проблеми; зазначено про зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету і завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів; наведено відомості про особистий внесок здобувача, апробацію матеріалів дисертації, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження обов'язку» висвітлено основні підходи стосовно трактування обов'язку як теоретико-правового поняття, що сформувались як у вітчизняній, так й у сучасній західній правовій доктрині. Розглядаються такі контексти щодо обов'язку як: обов'язок як відповідальність людини; обов'язок як міра необхідної поведінки особи; обов'язок як міра належної поведінки особи; обов'язок як повинність; обов'язок через призму правової свідомості; обов'язок через призму асоційованості; обов'язок у контексті розуміння «єдності прав і обов'язків».

Виводиться чотирьохелементна структура юридичного обов'язку. Обґрунтовується авторський підхід до пояснення обов'язку, зокрема, крізь призму сучасних уявлень про сутність права як феномену. Ключовий момент у такому підході стосується акцентування уваги на зв'язку обов'язків і свідомості індивіда, що долає усталений позитивістський підхід, демонструючи обов'язок як складний інтегративний феномен.

Дається визначення правового обов'язку як зв'язку визначеної правовими нормами, моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами,

легітимованими суспільством, належної поведінки, й свідомості особи (усвідомлена належна поведінки особи), яка зобов'язується до здійснення чи утримання від здійснення певних дій, та яка впливає зі сформованого в неї почуття повинності, що ґрунтується на значущості та цінності очікуваної поведінки.

Розкриваються методологічні підходи до пояснення і розгляду обов'язку як явища правової і суспільної дійсності. Аналізуються філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові, використані у роботі.

Другий розділ «Розвиток уявлень про обов'язок: політико-правова спадщина Давнього Світу та Середньовіччя» охоплює такі питання як: обов'язок крізь призму поглядів мислителів Давнього Китаю, обов'язок у концепціях філософів Античності, погляди на обов'язок середньовічних мислителів Марсилія Падуанського і Томи Аквінського. У цій частині роботи розглянуто особливості зародження ідей та поглядів про обов'язок у період Давнього Світу та їх трансформаційні зміни, що мали місце в епоху Середньовіччя.

У третьому розділі роботи «Генезис обов'язку в епоху Нового часу» аналізуються основні філософсько-правові підходи щодо обов'язку (природно-правовий, позитивістський, соціологічний та інші). Авторка розпочинає з розуміння обов'язку у політико-правовій думці мислителів доби Відродження, констатуючи широкий плюралізм позицій вчених цієї епохи. Юснатуралістський підхід до пояснення обов'язків з'являється у природно-правовій традиції Нового часу. Його ідеологами були Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо. Іммануїл Кант розмежовував обов'язки на правові та моральні, обов'язки людини щодо самої себе та щодо інших. Георг Гегель вважав, що обов'язок повинен пройти в людині шлях усвідомлення до загального блага як його цілі. Далі авторка висвітлює сприйняття обов'язку класиками позитивізму, утилітаризму та представниками соціологічних концепцій права ХІХ століття.

Розділ 4 присвячений вивченню розуміння обов'язку у доктрині новітнього періоду. Трактатування обов'язку Левом Петражицьким були пов'язані з прагненням зануритись у психічні процеси, що мають місце в людській

свідомості. Петражицький обґрунтовував право як феномен людської психіки, а саме через призму емоцій; сприймав права та обов'язки у їх цілісності, що походять із психіки. Представник «чистої» теорії права Ганс Кельзен вважав, що обов'язки складають основний зміст системи нормативного правопорядку, а також фактичної поведінки індивідів у суспільстві, врегульованої правом; обов'язками можуть бути пронизані будь-які сфери життя індивіда. Герберт Гарт розділяв правові та моральні обов'язки, враховував мотиваційну та навіть рефлексивно-критичну складову в сприйнятті обов'язків, які покладаються на індивіда законом. Право в Гарта зводилось до правил, які, серед іншого, приписують обов'язки, що повинні виконуватися незалежно від волі осіб. Диференційовано поняття обов'язку було представлене в соціологічних концепціях ХХ століття. Так, в Ойгена Ерліха обов'язок є, передусім, тим явищем, завдяки якому індивід як член різного роду людських союзів вносить свій внесок у їх впорядковане функціонування; виконання обов'язків – це основа забезпечення правопорядку в людських союзах; обов'язки можуть міститись як у правових нормах, так й у правових реченнях; солідаризм Леона Дюгі наповнює обов'язок його внутрішнім змістом, що пов'язаний з соціальною, а далі й правовою нормою, які повинні втілювати ідеали соціальної співпраці та соціального порядку. Представники американської школи правового реалізму (Олівер Голмс, Річард Познер, Джером Френк) вважали, що обов'язок пов'язаний із деякою сукупністю соціальних очікувань, які відповідають установкам спільноти і забезпечують реалізацію тієї чи іншої поведінки індивіда.

У розділі 5 «Структура природи юридичного обов'язку» досліджується морально-етична та аксіологічна сторони обов'язку, а також окремі правові аспекти юридичного обов'язку. Здійснено аналіз моральної вихідної обов'язку: обов'язок, що слугує фактором соціального зв'язування; окремі сучасні доктринальні підходи стосовно явища моральної обов'язковості; інтерналістська та екстерналістська моралі обов'язку; кореляція обов'язку та відповідальності. В контексті інтерналізму та екстерналізму в моралі викристалізовується розуміння того, що принциповими є не причини виконання зобов'язань (внутрішні або

зовнішні), а мотив поведінки, що виражає міру усвідомлення та сприйняття індивідом вимоги або правила як зобов'язання для нього. Зроблено висновок, що обов'язок через відповідальність чи відповідальність через обов'язок пов'язані фактором наслідку за вчинення або невчинення певної дії. Юридичний обов'язок з точки зору правових його аспектів, на думку автора, повинен відбивати реальну суспільну практику й суспільні відносини для оцінки індивідом власної поведінки й очікувань від інших, відображати принцип взаємності, переслідувати за мету досягнення суспільного блага та утверджувати повагу до людської гідності як до основного гуманістичного орієнтиру.

За результатами проведеного наукового дослідження Терезією Попович було визначено комплекс теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із предметом дослідження. На основі детального аналізу питань, окреслених темою роботи, сформульовано відповідні висновки та розроблено пропозиції, спрямовані на розв'язання цих проблем. Основні здобутки дослідження узагальнені у висновках дисертації, котрі є підсумковим результатом системного підходу, що забезпечує як наукову новизну, так і практичну цінність роботи.

Дисертаційне дослідження виконане авторкою самостійно, представлені авторські пропозиції та ідеї сформульовані на основі особистих досліджень здобувачки. У дисертації та публікаціях, у яких викладені основні наукові положення, висновки і результати дослідження Попович Т. П., порушень правил академічної доброчесності не виявлено.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Разом із тим, як і при дослідженні будь-якої складної проблематики, у цій дисертаційній роботі представлені дискусійні положення, які можуть слугувати основою для наукових обговорень:

1. Характеризуючи аксіологічне підґрунтя обов'язку, авторка зазначає, що його цінність пов'язана з усвідомленістю й значущістю певного явища чи предмету для індивіда. Цінність - це позитивна значимість явища, предмету, прав і таке інше, зокрема для фізичної особи. Беручи до уваги нормативно закріплені обов'язки людини і громадянина у державі, можна зробити припущення, що не

всі обов'язки сприймаються ними як позитивно значимі для їхніх потреб та інтересів (наприклад, сплата податків та проходження військової служби). Водночас виконання цих обов'язків має не тільки цінність для держави, а і є для неї життєво необхідним. Постає питання про ієрархію цінностей. Чи не доцільно вести мову про те, що аксіологічною основою обов'язків людини є інтереси та потреби інших людей, держави і суспільства? З іншого боку чи мають бути межі юридичних обов'язків людини задля не посягання на її основоположні права як найвищу соціальну цінність?

2. На сторінці 412 роботи вказано, що «цінності являють собою основоположні постулати чи принципи людської поведінки (в тому числі й обов'язків). Обов'язок, отже, «дивиться» в свою причину або передумову, яка є цінністю. Відтак, тільки те, що усвідомлене як цінне, значиме, правильне, потрібне тощо, може належним чином реалізовуватися та виконуватися». Висновки про цінність явища, предмету, дій і таке інше є результатом оцінювальної діяльності суб'єкта і залежать значною мірою від критеріїв оцінки, наприклад установки стосовно питання про співвідношення приватного (особистого) чи суспільного інтересу. Це зумовлює правомірну чи протиправну поведінку різних суб'єктів права у аналогічних життєвих ситуаціях. Отож, інколи обов'язок буде визнаватися цінністю не через його позитивну значимість, причини та передумови встановлення, а через відповідні критерії оцінювання носія обов'язку.

3. Варто погодитись із твердженням авторки, що юридичні обов'язки сьогодні пов'язані із ключовою вимогою – цінністю сучасних західних демократій – верховенством права. Стаття 3 Закону України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX «Про правотворчу діяльність» закріплює, що правотворча діяльність в Україні здійснюється відповідно до принципу верховенства права. В той же час, оскільки юридичні обов'язки є продуктом нормотворчої діяльності виникає питання: як практично вказана конструкція має реалізовуватись при розробці проектів нормативно-правових актів?

4. Заслуговує підтримки думка дисертантки, що обмеження прав і свобод людини повинно базуватися на досягненні балансу між публічним та приватним інтересом, колективними та індивідуальними цілями. В цьому контексті перед державою лежить обов'язок чітко, спираючись на принципи справедливості, легітимності й домірності, визначити критерії та підстави запровадження таких обмежень, що є допустимі виключно на основі закону. Принципи справедливості та домірності є оціночними (формально не визначеними), створюють широкі можливості для різної інтерпретації та навіть суб'єктивізму. Тому і перелік можливих критеріїв і підстав правообмеження буде залежати від правової політики держави. Можливо доцільно вести мову, що у випадку обмеження прав людини необхідно дотримуватися міжнародних стандартів прав людини (наприклад, для України сьогодні це насамперед норми Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини).

Висловлені вище пропозиції та зауваження до дисертації Т. П. Попович мають переважно дискусійний характер і спрямовані на стимулювання подальших наукових розвідок авторки. Водночас, вони жодним чином не знижують позитивної оцінки роботи та не применшують її значущості, як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Відзначені у цьому відгуку попередньо позитивні риси дисертаційного дослідження дозволяють зробити висновок, що дисертація є завершеним науковим дослідженням, в якому здійснено теоретичне узагальнення та розв'язання важливого наукового завдання, яке полягало у визначенні теоретико-аксіологічних та методологічних засад обов'язку, формуванні його розуміння як ціннісно-правового феномену.

Автореферат дисертації Т. П. Попович повністю та всебічно відображає основні положення дослідження, зокрема актуальність теми, сформульовані задачі, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи. Крім того, у ньому належно висвітлено результати апробації положень дослідження, що підтверджує їх обґрунтованість та практичну цінність.

Дисертаційна робота виконана чіткою та зрозумілою мовою, із використанням професійної юридичної термінології та дотриманням норм українського ділового мовлення, що сприяє її легкому сприйняттю і відповідає стандартам наукового стилю.

Загальний висновок. Дисертаційна робота Терезії Петрівни Попович на тему: «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен» виконана вперше та є суттєвим внеском до філософії та теорії права, історії політичних і правових учень.

Дисертація є фундаментальною, завершеною, самостійно підготовленою кваліфікаційною науковою працею, в якій отримані нові науково аргументовані та практично цінні результати, що вирішують важливу наукову проблему щодо інтерпретації категорії обов'язку як ціннісно-правового феномену.

Вищевикладене дає підстави вважати, що дисертація Терезії Петрівни Попович на тему: «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен» за своїм змістом, достовірністю одержаних результатів, новизною, теоретичною та практичною значимістю відповідає вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою КМУ № 1197 від 17.11.2021 р., а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

ОФІЦІЙНИЙ ОПОНЕНТ:

завідувач кафедри теорії та філософії права
юридичного факультету

Львівського національного університету
імені Івана Франка

доктор юридичних наук, професор



Віталій КОСОВИЧ

